

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА КЕЗДЕШКЕН ЧЫЧКАН СЫМАЛ КЕМИРҮҮЧҮЛӨРДҮН (MURIDAE) САНДЫК КӨРСӨТКҮЧҮ ЖАНА ТАРАЛУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

При анализе видовой структуры мышевидных грызунов выяснилось, что среди этих видов домовая мышь и туркестанская крыса встречаются во всех станциях в долинно-предгорных поясах, что составляет их численность, соответственно, $3,1 \pm 0,3$ и $3,0 \pm 0,8$ попаданий 100 ловушко-суток. Пояс среднегорья этот пояс из мышевидных грызунов пойманных в различных ландшафтах, преобладающим видом является лесная мышь, на долю которой приходится $49,8 \pm 2,8$ % отловленных грызунов при численности $1,9 \pm 0,1$ попадания на 100 ловушко-суток. Также велика численность лесной сови, туркестанской крысы и домовой мыши. В высокогорье среди мышевидных грызунов доминантными являются серебристая полевка и арчевая полевка, на долю которых в сборах приходится, соответственно $29,4 \pm 2,0$ и $28,5 \pm 2,0$ % отловленных грызунов при численности $2,4 \pm 0,2$ и $2,4 \pm 0,1$ на 100 ловушко-суток. Судоминантным видом является лесная мышь $22,8 \pm 1,9$ % от добытых грызунов, при численности $1,9 \pm 0,2$ попаданий на 100 ловушко-суток.

Among the biogvumps 'whch ave searched at the foot of the momutaihs the comfortable biogvumps for the lhe life of forest mice ave considered the avlificiae or the secod eco-system Numerals index 100 trapin a day $3,1 \pm 0,3$; $3,0 \pm 0,8$. Among the biogvumps 'whch ave searched at the foot of the momutaihs the comfortable biogvumps for the lhe life of forest mice ave considered the avlificiae or the secod eco-system Numerals index $49,8 \pm 2,8$ % perunit. At the mountain Orto too the fir bree forests ave condeved the most comfortable biogvumps for forest mice Numerals index 100 trapin a day $1,9 \pm 0,1$ perunit. At the high mountains also the fir tree fovests ave for forest- mice whose number is high 100 trapin a day $2,4 \pm 0,2$ end $2,4 \pm 0,1$ perunit.

Кыргызстандын сүт эмүүчүлөр фаунасында чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн 23 түрү (А.Т.Токтосунов, 1958; Б.М.Айзин, 1973; А.И.Янушевич, 1972; Б.К.Кулназаров, 1994) кездешет. Чычкан сымал кемирүүчүлөр. - КМШ өлкөлөрүнүн аймагында өтө кеңири таралган, кемирүүчүлөр түркүмүнүн ичинен эң үстөмдүк кылган өкүл. Түштүк батыш Тянь-Шань жана Памир-Алай тоо системаларында чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн 14 түрү кездешет. Изилдөө жүргүзүлгөн жылдар ичинде Түштүк Кыргызстандын тоо системаларында кээ бир чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн сейрек кездешери аныкталды, тагыраак айтканда, кыр чеке момолоюу 33, ал эми кичине кош аяк 8 экземпляр гана кармалган (Б.К.Кулназаров, 2003).

Чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн биологиялык жана экологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө Түштүк батыш Тянь-Шань жана Памир-Алай тоо системаларынын түрдүү бийиктик алкактардагы ландшафттарында жүргүзүлдү. Ар түрдүү бийиктик алкактардын шарттарында жашаган чычкан сымалдуулардын түрдүк курамы, сандык көрсөткүчү, таралуу өзгөчөлүктөрү салыштырмалуу түрдө эсепке алынган.

Чычкан сымал кемирүүчүлөрдү изилдөө төмөнкү түрдүү бийиктик алкактар боюнча жүргүзүлдү (А.И.Янушевич, 1972).

Тоо этегиндеги алкак (деңиз деңгээлинен бийиктиги 500-1800 м)

Изилдөө жүргүзүлгөн жылдар ичинде тоо этегиндеги алакактарда чычкан сымалдуулардын 9 түрү кездешери аныкталды. Тоо этегиндеги изилденген ландшафттардан түрдүк курамы, сандык көрсөткүчү жогору ландшафттарга табигый жээк экотондору мисал боло алат: анда чычкан сымалдуулардын 5 түрү кездешет: үлүш бирдиги: $6,58 \pm 0,42$; $14,5 \pm 0,60$; $3,99 \pm 0,33$; $2,91 \pm 0,29$; $1,96 \pm 0,23$ түзөт.

Тоо этегиндеги түздүктөрдө кездешкен чычкан сымалдуулардын ичинен синантроптук түрлөрдүн түрдүк курамы, сандык көрсөткүчү эң жогору түрлөргө үй чычканы, туркестан келемаши кирет, анткени, тоо этегинде изилденген ландшафттардын баарында кездешээри аныкталды (1-таблица).

Изилденген чычкан сымалдуулардан $11,4 \pm 0,33$ %, ал эми субдоминант туркестан келемиши $6,49 \pm 0,26$ % бирдигине ээ, 100 капкан суткада сандык көрсөткүчү $1,0 \pm 0,2$; $0,6 \pm 0,1$.

Түштүк Кыргызстандын тоо этегиндеги түздүктөрдө кездешкен чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы жана сандык бөлүштүрүлүшү (1989-2008 жж.)

№	Стациялар	№	Кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы	Абс	%
1.	Агробιοοсеноз (картошка, арпа, буудай); (Ош, Жалал-Абад, Баткен)	1.	Үй чычканы	246	7,32±0,44
		2.	Токой чычканы	14	0,41±0,11
		3.	Туркестан келемиши	235	6,99±0,44
		4.	Кадимки момолой	121	3,60±0;32
2.	Жасалма жээк экатондору (мелиоративдик каналдар, суу сактагычтар, жасалма көлмөлөр)	1.	Туркестан келемиши	37	1,10±0,18
		2.	Үй чычканы	103	3,06±0,29
		3.	Боз келемиш	49	1,45±0,20
		4.	Кызыл курук кум чычкан	190	5,65±0,39
3.	Чарба курулуштары (короо-сарайлар, турак жайлар, кампалар); (Ош, Жалал-Абад, Баткен)	1.	Үй чычканы	300	8,93±0,49
		2.	Туркестан келемиши	283	8,42±0,47
		3.	Боз келемиш	171	5,09±0,37
4.	Адыр, талаалар	1.	Кичине аяк	8	0,23±0,08
		2.	Кызыл куйрук кум чычканы	202	6,01±0,41
		3.	Тамариск кум чычканы	207	6,16±0,41
5.	Табигый жээк экатондору (Ак-Буура, Куршап, Араван-Сай, Гүлчө)	1.	Үй чычканы	221	6,58±0,42
		2..	Токой чычканы	487	14,5±0,60
		3.	Туркестан келемиши	134	3,99±0,33
		4.	Кадимки момолой	98	2,91±0,29
		5.	Токой барак куйругу	66	1,96±0,23
6.	Кароосуз калган антропогендик курулуштар (кароосуз калган курулуштар, мазарлар)	1.	Үй чычканы	23	0,68±0,14
		2.	Туркестан келемиши	30	0,89±0,16
7.	Маданий ландшафттар (парклар, бактар, скверлер)	1.	Үй чычканы	40	1,19±0,18
		2.	Туркестан келемиши	56	1,66±0,22
		3.	Боз келемиш Баары:	9	0,26±0,08
		4.	Токой барак куйругу	28	0,83±0,15
Баары:				3358	100,0±7,5

2

Акыркы жылдары Орто Азиянын тоо этегиндеги түздүктөрүндө боз келемиштин ареалы кеңейүүдө. Түштүк Кыргызстанда ушул мезгилге чейин келемиштер тукумунан *Rattus* бир гана түрү кездешкен, ал - туркестан келемиши (*Rattus turkestanicus*) (А.Т.Токтосунов, 1958; Б.К.Кулназаров, 1994).

Түштүк Кыргызстанга келемиштин жаңы түрү боз келемиштин же пасюктун келгендиги белгилүү болду (Б.К.Кулназаров, 2002). Бул түрдүн түштүк аймакка келиши эпизоотологиялык, эпидемиологиялык абалдын курчушуна, башкача айтканда жаныбарлар менен адам баласынын ортосунда кээ бир трансмиссивдик оорулардын таралышына алып келиши мүмкүн.

Орто тоолуу алкак (деңиз деңгээлинен бийиктиги 1800-2800 м)

Изилдөөлөр жүргүзүлгөн жылдар ичинде орто тоолуу алкактар боюнча чычкан сымалдуулардын 8 түрү кармалган. Изилденген ландшафттардын ичинен сандык көрсөткүчү жана түрдүк курамы эң жогору ландшафттардан арча токойлору (2-таблица).

2-таблица

Түштүк Кыргызстандын орто тоо алкактарында кездешкен чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы, сандык бөлүштүрүлүшү (1989-2008 жж.)

№	Стациялар	№	Кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы
---	-----------	---	-------------------------------

		Абс	%
1.	Агробиоценоз (картошка, арпа, буудай); (Ош, Жалал-Абад, Баткен)	1. Үй чычканы	25 2,33±0,46
		2. Туркестан келемиши	12 1,12±0,32
2.	Мөмө-жаңгак токойлору (Кара-Алма, Сары-Челек, Кызыл-Үңкүр, Арстанбап, Аркыт, Кызыл-Көл)	1. Токой чычканы	174 16,2±1,12
		2. Токой барак куйругу	19 1,77±0,40
		3. Туркестан келемиши	76 7,09±0,78
		4. Кадимки момолой	16 1,49±0,37
3.	Чарба курулуштары (короо-сарайлар, турак жайлар, кампалар); (Ош, Жалал-Абад, Баткен)	1. Туркестан келемиши	62 5,78±0,71
		2. Боз келемиш	29 2,70±0,49
		3. Үй чычканы	111 10,3±0,93
4.	Арча токойлору (Лейлек, Кара-Кой, Кулун-Ата, Кара-Шоро, Сары-Челек)	1. Токой барак куйругу	40 3,73±0,57
		2. Токой чычканы	281 26,2±1,34
		3. Арча момолою	66 6,16±0,73
		4. Корум момолою	25 2,33±0,46
5.	Табигый жээк экотондору (Көк-Арт, Кара дарыя, Кыргыз-Ата, Яссы, Ходжа-Ата, Сары-Челек, Гулчө, Ак-Буура дарыялардын жогорку агымдары)	1. Токой чычканы	26 2,42±0,47
		2. Туркестан келемиши	19 1,77±0,40
		3. Кадимки момолой	24 2,24±0,45
		4. Токой барак куйругу мкиТокой баак куйругу	36 3,36±0,55
6.	Бадалдуу токойлор	1. Туркестан келемиши	5 0,46±0,20
		2. Токой чычканы	10 0,93±0,29
7.	Субальп шалбаалары (Чаткаль, Фергана, Туркестан, Алай)	1. Туркестан келемиши	5 0,46±0,20
		Токой чычканы	10 0,93±0,29
Баары:		1071	100,0±11,6

Орто тоолуу алкактарда кармалган чычкан сымалдуулардын ичинен үстөмдүк кылган түрлөр аныкталды, демек, доминанттык түр токой чычканы, үлүш бирдиги 49,8±2,8 %, 100 капкан суткада сандык көрсөткүчү 1,9±0,1, субдоминант туркестан келемиши 27,4±2,8;% 100 капкан суткадагы бирдиги 1,3±0,9 бирдигине барабар.

Бийик тоолуу алкак (деңиз деңгээлинен бийиктиги 2800–3500 м)

Түштүк батыш Тянь-Шань тоо системасына кирген Алай өрөөнүн кемирүүчүлөр фаунасы бир катар окумуштуулар тарабынан изилденген (А.И.Андрушко, 1939; Б.А.Кузнецов, 1937; Б.М.Айзин, 1961; А.И.Янушевич, 1972; Б.К.Кулназаров, 2003) ж.б. Бийик тоолуу алкактарда чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн 10 түрү кедешет (3-таблица).

3-таблица

Түштүк Кыргызстандын бийик тоо алкактарында кездешкен чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы жана сандык бөлүштүрүшү (1989-2008 жж.)

№	Стациялар	№	Кемирүүчүлөрдүн түрдүк курамы	
			Абс	%
1.	Арча токойлору	1. Үй чычканы	21	0,42±0,09
		2. Токой чычканы	528	10,7±0,44
		3. Туркестан келемиши	33	0,67±0,11

	4.	Арча момолою	544	11,1±0,44	
	5.	Корум момолою	321	6,55±0,35	
	6.	Кескек	15	0,30±0,07	
	7.	Токой барак куйругу	131	2,67±0,23	
2.	1.	Чарба курулуштары (короо-сарайлар, турак жайлар, кампалар)	Уй чычканы	440	8,98±0,40
	2.		Токой чычканы	218	4,45±0,29
	3.		Туркестан келемиши	377	7,69±0,38
	4.		Кескек	57	1,16±0,15
	5.		Боз келемиш	12	0,24±0,07
3.	1.	Өзөн токойлору(Кызыл-Суу, Ак- Суу, Көк- Суу)	Уй чычканы	93	1,89±0,19
	2.		Токой чычканы	274	5,59±0,32
	3.		Арча момолою	405	8,26±0,39
	4.		Кескек	15	0,30±0,07
	5.		Токой барак куйругу	124	2,53±0,22
4.	1.	Айыл чарба талаалары	Кескек	53	1,08±0,14
5.	1.	Тоо, талаалар	Кескек	98	2,01±0,20
	2.		Чыгыш сокур момолою	39	0,79±0,12
6.	1.	Субальп шаалбасы	Кыр чечек момолой	33	0,67±0,11
7.	1.	Шагыл таштуу боорлор	Корум момолою	1067	21,7±0,58
		Баары:		4898	100,0±5,47

Мисалы, үй чарба курулуштарында (кашарлар, кампалар ж.б.) үй чычканы, туркестан келемиши сандык көрсөткүчү 100 капкан-суткада $8,98 \pm 0,40$; $7,69 \pm 0,38$ түзөт. Биз изилдеген алкакта айрым чычкан сымалдуулардан токой чычканы, кескек, боз келемиш турак жай курулуштарында көбүрөөк кездешээри аныкталды, бирдик көрсөткүчү 100 капкан-суткада: $4,45 \pm 0,29$; $7,69 \pm 0,38$; $0,24 \pm 0,07$ түздү.

Демек, кармалган чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн ичинен доминанттык түр корум момолою үлүш бирдиги $29,4 \pm 2,03$ % ти түзөт сандык көрсөткүчү 100 капкан суткада $2,4 \pm 0,2$, субдоминант токой чычканы үлүшү $28,5 \pm 2,0$ % ке, сандык бирдигине $2,4 \pm 0,1$ ээ.

Адабияттар:

1. Биологические основы борьбы с вредными грызунами. /АН Кирг ССР, Институт Биологии. /Отв. ред. А.И.Янушевич. – Фрунзе, 1968.- 239 с.
2. Кузнецов Б.А. Определитель позвоночных животных фауны СССР.–М.: Просвещение, 1975. –208 с.
3. Кулназаров Б.К. и др. Мышевидные грызуны южного Кыргызстана /Мат-лы Республ. научно-практической конф., посв.70-летию факультета биологии. /Вестник Кыргызского Нац.Университета им. Ж.Баласагына. Серия 5. Т.1. Биологич. науки. – Бишкек, 2003. –С. 82-87.
4. Кулназаров Б.К., Байдоолотов Н.Б., Токторалиев Б.А. Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү, аларды коргоо жана сарамжал пайдалануу проблемалары. –Ош, 1994. –176 б.
5. Кулназаров Б.К. Млекопитающие юга Кыргызстана, проблемы их охраны и рационального использования: Автореф. дис. докт. биол. наук. –Бишкек, 2004. –46 с.
6. Янушевич А.И., Айзин Б.М. и др Млекопитающие Киргизии / Отв. ред. Громов И.М., Янушевич А.И. –Фрунзе: Илим, 1972. –464 с.

7. Токтосунов А.Т. Грызуны Киргизии. –Фрунзе: Ин-т зоологии и паразитологии
АН КиргССР, 1958. –170 с.